

Kaosun Sürekliliği: 20. Yüzyıl ve 21. Yüzyıl Başlarında Dünyada Siyasal ve Sosyal Gelişmelerin Benzerliği Üzerine

Aykut Karahan*

Özet

20 yüzyıl ve 21. yüzyıl başlangıçları itibariyle birbirine çok benzemektedir. Bu benzerliğin ana teması, özellikle bilim üretme yöntem ve biçimleri üzerine ciddi eleştirilerin geliştirilmiş olmasıdır. Aydınlanma döneminden başlayarak, "burada A'dan Z'ye her şey var" denilerek gelinen aşama ile gurur duyulması ifadesinden başlayarak, Kant'ın "Ebedi Barış Üstüne" yazısı ile oldukça iyimser bir hava oluşan Avrupa'da bilim ve teknolojinin sağladığı imkânlarla artık savaşların sona erdiği ve insanoğlunun aklını kullanarak sürekli barış halinin hüküm sürdüğüne olan özgüven, Edward Hallet Carr'ın "Yirmi Yıl Krizi" adlı kitabında anlattığı üzere, Avrupa'nın romantik idealizm ile bir yere varamayacağını oldukça katı bir realist tutum ile ortaya koymuştur. Ayrıca bu iki dünya savaşının sadece birtakım politikacıların hırsları ya da kibirleriyle anlaşılamayacak bir durum olduğunu, asıl önemli olanın kurulan barışın kendisini ve dayandığı temelleri sorgulamak gerektiğini ifade etmiştir. Thomas Kuhn'un bilim paradigmasına yönelttiği ciddi eleştiriler de dikkate değerdir. Aynı zamanda 21. yüzyıl başında Einstein, Bohr ve Heisenberg'in kuantum fiziği ile ilgili çalışmaları Newton mekaniğini derinden sarsmaya başlamıştır. Geldiğimiz 21. yüzyıl başında ise bağlantısallık/bütünsellik bağlamında yeni bilim ve yeni kültür anlayışları ile daha da derin eleştiriler yöneltilmeye başlanmıştır. Artık tek boyutlu ve tek medeniyetli bir dünya anlayışı radikal bir tavır olarak görülmeye başlanmıştır.

Abstract

The 20th century and the 21st as of the beginning of the century, they are very similar to each other. The main theme of this similarity is that serious criticisms have been developed, especially on the methods and forms of producing science. Starting from the Enlightenment period, starting from the expression of pride in the stage reached by saying "there is everything from A to Z here", Kant's article "On Eternal Peace" created a very optimistic mood in Europe with the opportunities provided by science and technology, wars have ended now, and self-confidence that a state of permanent peace reigns using the human mind, as described by Edward Hallet Carr in his book "Twenty Years Crisis", Europe will not get anywhere with romantic idealism, with a very strict realist attitude. He also stated that these two world wars are a situation that cannot be understood only by the ambitions or arrogance of some politicians, what is really important is to question the established peace itself and the foundations on which it is based. Thomas Kuhn's serious criticism of the paradigm of science is also noteworthy. At the same time, 21th century at the beginning of the century, the work of Einstein, Bohr and Heisenberg on quantum physics began to profoundly shake Newtonian mechanics. The 21th we arrived. at the beginning of the century, even deeper criticisms began to be directed with new science and new cultural

* Dr. Bağımsız Araştırmacı, Orcid: 0000-0002-8566-6770, e-mail: aykutkarahan@gmail.com

understandings in the context of connectivity/integrity. Now the understanding of a one-dimensional and one-civilized world has started to be seen as a radical attitude.

Anahtar Kelimeler: Sistemsel süreklilik, sistemsel kaos, kaosun çeyrekleri, şüphenin çeyrekleri

Key Words: Systemic continuity, systemic chaos, quarters of chaos, quarters of doubt

Giriş

20. yüzyıl başında dünya, Rönesans ve Reform ile başlayan dini skolastik dünyanın aşılma çabaları ile ekonomik olarak Liberal Kapital sistemin dünyaya egemen olmaya 162 başladığı daha sonra bu sürecin sömürgeleştirme yarışına dönüştüğü ekonomik bir sistem ve bilimsel keşiflerin adeta bir panayır ortamında sunulduğu bir dünya idi. Aydınlanma düşünürleri dünyanın artık kendini aklını kullanama becerisi gösteren insanların olduğu bir dünyaya işaret ederken yine aydınlanma düşünürlerinin özellikle Fransız kanadında yazılan ansiklopedi ile burada insanlık tarihinde var olan ve olacak olan her şey var denilerek adeta bir şekilde tarihin sonunun geldiği düşünceleri hâkimdi.

20. yüzyıl ve 21. Yüzyıl Genel Görünümü

Avrupa’da ulus devlet yapılanması ana damar olmuş ve direnen son imparatorluklar da artık yavaş yavaş tarih sahnesinden çekileceklerdi. Tabi insanoğlunun bir yanılışı var ki burada belirtmek gerekir o da şudur, içinde bulunduğu yaşadığı dönemi mutlaklaştırma hastalığı demek yanlış olmaz. İçinde bulunduğu durumu ve dönemi ilelebet o şekilde sürecek gibi algılar dolasıyla tüm dünya olarak içinden geçmekte olduğumuz bu pandemi günlerinde bunun bir miktar sorgulanması dünya çapında konuşulmasına sebep oluyor. Bu nedenle de dünya tarihi genelde süreklilik ve değişim arasındaki çizgide gelip giden bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak geçmişte dünya farklı bir dünya idiyse gelecekte de o şekilde farklı olacaktır. Mesela bundan 500 yıl önce ulus devlet diye bir birim yok ve imparatorlukların olduğu bir dünya siyaseti söz konusu iken bugün imparatorlukların olmadığı ama ulus devletin ana birim olduğu bir siyasi düzlem ile karşı karşıyayız. Bundan bir 100 yıl sonra ne olacağı ise kestirmek pek mümkün gözüküyor. Çünkü bu sadece salt siyasi bir alan meselesi değildir. Bunun ekonomik ayağı olduğu gibi teknoloji alanında ne gibi değişikliklerin olacağına da bağlıdır. Özellikle de küreselleşme olgusu ile de hiçbir ülke ve toplum bunun dışında kalamamaktadır. İnsanoğlunun toplumsallaşma biçimi olarak ki bunu vurguladık insan taban medeni yani siyasi – toplumsal bir varlık olarak ele alınır; kabileler, site devletleri, hanedanlar, imparatorluklar, feodal yapı, egemen ulus devletler şeklinde bir yapı olduğu görülmektedir. Uluslararası ilişkinin neredeyse yok denecek kadar az olduğu kadim dönemlerde toplumsal – siyasal yapılar arasındaki ilişki bir tür “eşit/yapay ilişki” hali şeklinde idi. Kadim dünyada büyük savaşlar ve büyük ticari alışverişler dışında kültürler ya da siyasi birimler arası bir etkileşim bugünkü manada düşündüğümüz zaman oldukça zayıftı. Mesela bir şehirde doğan insan ömrünün neredeyse tamamını orada geçiriyordu. Dolasıyla küçük mekanlarda geçen ama koca bir dünyanın olduğu bir yapıdan bahsediyoruz. Modern döneminin en önemli özelliği bu mekân

anlamında ve zaman kavramı ile de bağlantılı olarak Harvey'in bahsettiği "zaman – mekân sıkışması" kavramıdır. İlk çağlarda görünen dünyada siyasi birimler bugün kadim dediğimiz dünya uygarlıklarının birbirinden bağımsız hatta çoğu zaman kopuk olduğu bir dünyadan bahsediyoruz. Belirli eksen çağların dışında bunun böyle olduğu iddia edilmektedir. O nedenle belirli bir merkezin olmadığı, mekânın ise görece geniş olduğu bir siyasi yapılanmadan bahsediyoruz. Her ne kadar Hint, Çin, Pers, Mezopotamya, Mısır gibi antik uygarlıklardan bahsediyor olsak bile ve bunlar birbirleri ile zaman zaman da olsa etkileşime geçmiş olsalar da aslında var olan ilişki biçimi bir tür dışlayıcılık ilişkisine dayalı "uygar – barbar" ayrımına dayanmakta idi. Bir tür izolasyon halinde yaşıyorlardı. Buna en güzel örnek Çin Seddi'dir. Yine kadim Yunan'da kendisi ile aynı dili konuşmayan her toplum barbar olarak nitelendirilmiştir. Her ne kadar Roma İmparatorluğu döneminde hatta Roma'nın Roma olmasını sağlayan bir tür kozmopolit anlayışa dayanan Stoacılık var olmuş olsa bile bu sadece belli bir dönem için geçerli olmuş ve eşit yurttaşlık ilişkisi çoğu zaman gerçekleşmemiştir. Orta Çağ'da ise Avrupa'da yine kendi içinde kapalı bir sitem olan feodalizm geçerli idi. Burada da kilisenin neredeyse hayatın her alanını kontrol altında tuttuğunu görüyoruz. Fakat bununla birlikte kilise bir meşruyet kaynağı olarak görev yaparken onun altında birçok siyasi birimden bahsedilir. Yani çeşitli prenslikler ve kontluklar şeklinde yüzlerce siyasi birimden bahsedilir. Poggi bunların "birçok iç içe geçmiş otoriteler" olduğunu ifade etmektedir. Yine kapalı bir sistem olan feodal düzen de aslında evrensellik iddiasını kiliseden kaynaklı olarak Hristiyan olan ve olmayan şeklinde ayırmaktadır. Dış dünya ilişki ise Knutsen'in ifadesiyle ya izole olma şeklinde ya da haklı savaş teorisine dayalı olarak yapıyordu. Orta çağ İslâm dünyasında da Daru'l İslâm, Daru'l Harp ayrımı söz konusu idi. Burada da semavi dinlerin benzeri olarak bir evrensellik iddiası vardır. Fakat İslâm literatüründe Daru'l sulh gibi farklı bir kavramın varlığını da görüyoruz. Bu kavram ile Müslüman toplumlar ile iyi ilişkiler içinde olan toplumlar kastedilmekteydi. Yine Müslümanların kendi içinde yaşayan Müslüman olmayan topluluklar için eman, zimme gibi kavramlarda kullanmışlardır. Bu da Müslüman olmayanlar ile yaşamanın mümkünlüğü üzerine yapılmış birtakım uygulamalardır. Orta Çağ'ın sona ermesiyle birlikte 16.yy başlarından itibaren aydınlanma ve modernleşme süreçleri ile birlikte otorite ve egemenliğin merkezileşerek bir kralda toplanması, kilise ve devletin birbirinden ayrılması ve nihayetinde mutlakiyetçi monarşilerin birbirini tanımasıyla birlikte egemen ve bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Temelde birbirinin varlığını tanıyan ama aynı zamanda da kendi çıkarları için hareket eden siyasi birimler idi. Özellikle Avrupa'da yaşanan büyük savaşları düşündüğümüz zaman bu yeni siyasal birimler uzun yıpratıcı savaşlar neticesinden birbirlerine boyun eğdiremedikleri için emperyal bir iddia ister istemez ileri süremediler. Daha doğrusu batılı bilinçaltına atılmış bir düşünce olarak kaldı. Bizim iddiamıza göre de batı bu bilinçaltı ile bu duygu ve düşüncesini uzun süre bastırma yoluna gitse de nihayetinde katalizör olarak ve tetikleyici bir faktör olarak teknolojinin sağladığı üstünlük neticesinde bastırılmış bu duygu ve düşünce önce kendi dışına dönük olarak gelişen bir sömürge yarışında kendini bilinç seviyesine çıkarmış daha sonra da birinci ve ikinci dünya savaşları olmak üzere kendi içine yönelik olarak acımasız bir şekilde tezahür etmiştir. İşte 20.yy başında dünyayı böyle bir siyasi atmosfer karşılamıştır. Oysaki aydınlanma düşüncesi, sanayi

devrimi ve birçok teknolojik buluşlarla birlikte insanlığın artık geri döndürülemez bir ilerlemeye doğru yol aldığını söylemekteydiler. Kant, insan aklını kullanma becerisini göstererek artık arızı yani aklını kullanamama durumu olarak savaştan değil barıştan söz etmelidir demiştir. Bugün geldiğimiz noktada bütün dünya istisnasız bir şekilde ulus devletlere bölünmüştür. Fakat bu ulus devlet olma süreci batının kendi iç dinamikleri ile gelişen bir süreç olması nedeniyle dünyanın geri kalanında aynı şekilde gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla da batı dışı toplumlarda farklı siyasal ve sosyal sonuçlar doğurmuştur. Bundan sonra bir ulus inşası yarışı başlamıştır diyebiliriz. Dolayısıyla ulus devletler yerine özellikle batı dışında devlet uluslar oluşturulmaya başlandı. Buradaki halklar gerçek anlamda bir ulus olamadıkları gibi egemenlikte ulusal bir karakterden uzakta idi. Ulus devletin en büyük özelliği olan sınırlar ise sömürgeci büyük güçler tarafından çizilen topraklar olması hasebiyle bir kutsallıkta atfetmek zor oluyordu. Sonuç olarak kendi tarihi ve toplumu ile barışık, ekonomik olarak belli bir seviyeye gelmiş bir merkez var olduğu gibi kendi toplumu ve tarihi ile sürekli kavga halinde olan ve ekonomik olarak da bağımlı olan bir çevre ortaya çıkmış oldu. Immanuel Wallerstein'a göre, Batı'nın yayılması askeri işgal ve ekonomik sömürü başta olmak üzere birçok adaletsizliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuş olmasına rağmen; uygarlık, büyüme, kalkınma ve ilerleme adına gerçekleştirilmiş ve meşrulaştırılmıştır. Bu da aslında kadim dönemde de var olan uygar – uygar olmayan ayrımının bir şekilde yeniden üretimi idi. Batı kendi evrenselliğini ve biricikliğini bu şekilde meşrulaştırıyordu. Bu durum aslında Batı'nın dışlayıcı bir ben idraki geliştirmesinin en güzel örneklerinden biri olarak tarihi de bir şekilde çarpıtma durumunu da barındırıyor. Çünkü Orta Çağda Doğu, Batı'dan daha üstün bir konumda idi. Tam da bu nedenle Jock Gody'e göre Batı hiçbir biçimde ezeli bir nitelik taşıyamaz bu sadece tarihi bir durumdur. Bu şekilde bir dünya siyasi yapılanması Richard Falk'a göre, Westfalyan düzen hiyerarşik biçimde yapılandırılmış bir dünya düzeni tanımlamış ve ülkesel/yasal bir eşitlik mantığıyla jeopolitik/hegemonik bir eşitsizlik mantığını birleştirmiştir. Batılılar dış dünya ile ilişkilerini, modern öncesi döneme uygun biçimde dışlayıcı, evrensel, tekil bir bütünlük nosyonuna dayalı hegemonik bir tarzda, yeni bir "uygar – barbar" ayrımına benzer, "Batılı ve Batılı olmayan" ayrımı temelinde yapmışlardır.

Aklın Zaferi Aklın Yıkımı

Aydınlanma döneminden başlayarak, "burada A'dan Z'ye her şey var" denilerek gelinen aşama ile gurur duyulması ifadesinden başlayarak, Kant'ın "Ebedi Barış Üstüne" yazısı ile oldukça iyimser bir hava oluşan Avrupa'da bilim ve teknolojinin sağladığı imkânlarla artık savaşların sona erdiği ve insanoğlunun aklını kullanarak sürekli barış halinin hüküm sürdüğüne olan özgüven, Edward Hallet Carr'ın "Yirmi Yıl Krizi" adlı kitabında anlattığı üzere, Avrupa'nın romantik idealizm ile bir yere varamayacağını oldukça katı bir realist tutum ile ortaya koymuştur. Kant, "aklını kullanma cesaretini göster" diyerek yola çıkmış ve bu söz Aydınlanmanın parolası olmuş olsa da aklın nasıl kullanılacağı sorusu hala belirsizliğini korumaktadır. İnsan zihni sürekli anlamlı örüntüler arayarak çalışır. İnsanın diğer canlı türlerinden farklı olan özelliklerinden biri, modelleme yapma ve soyutlama yeteneğidir. Olgular, kavramlar ve veriler arasında ilişkiler kurabilme becerisidir. Bu ilişkiler, insanlara tahmin ve öngörü

yeteneği kazandırır. Hatta bu, bir tür nedensellik anlayışı olarak istediklerini gerçekleştirmek, istemediklerini önlemek için girişimlere de yol açar. Nedensel/zorunlu olmayan durumlarda, insanlar otomatik olarak bazı kurguları devreye sokmaya başlar. İşte diğer medeniyetler ve toplumların tarihi hakkında yapılan kurgular da bu türdür. Tarihin erken dönemlerinde insanlar anlamadıkları doğa olaylarına bir tür tanrısallık atfederek güvende olduklarını düşündüler. Bu, insan doğasından kaynaklanan bir durumdur. Bugün nörobilim bağlamında incelenen konulardan biri de nöroteolojidir. Nöroteoloji, insan beyninde metafizik ve teolojik bir alanın var olup olmadığını, nerede olduğunu veya bu alanda uzmanlaşmış bir veri akışının nasıl olduğunu araştırmaktadır.

Aydınlanma felsefesi, ilerleme fikri ve rasyonel hesapçı akıl bugün bilim ve din kavramlarının asla yana gelemeyeceğini iddia etmektedir. Bugün teolojinin bir insan beyni ürünü olduğu fikri dahi geldiğimiz noktayı gösterir mahiyettedir. Yani sanılanın aksine din ve bilim birbirinin karşısında değil ya da daha doğru tanımlama ile bilim insan beyninin ürünü ancak din beynin konusu değil ancak inancın konusu olabilir düşüncesinin aşılması ve her ikisi de insan beyninin iç çalışma ürünleri hatta birer beraber iş yapan fenomenleridir. Bütün bunları 20. ve 21.yy başlarında ciddi eleştiri gören ve genel ismi pozitivist paradigma olan bilim yapma şeklinin değişmesiyle ilişkili olmasındadır. Karşılaştırılmalı siyaset teorisi çalışmaları da toplumlara ve medeniyetlere herhangi bir ileri – gerilik değerleri bağlamında bakmadan değerlendirilmesi manasındadır. Her ne kadar bilim devrimi ile insanoğlu evren ve dünya hakkında çok değerli bilgiler öğrenmiş olsa bile, hümanist değerleri sadece belli bir tarihe ve topluma özgü olarak gören anlayış kolaylıkla rasyonel despotizme dönüşmektedir. Bunun Avrupa tarihinden en önemli örneği Hitler Almanya'sıdır. Modern dönemde de bilimsellik etiketi ile insan aklı totaliter ve ideolojik rejimler tarafından esir alındığı zamanlar olmuştur. İçinden geçmekte olduğumuz süreç, toplumlara olması istenilen, olmaması önlenen bir nazarla bakmanın artık mümkün olmadığını ortaya koymuştur. Her medeniyetin kendi iç dinamikleri vardır. Bu dinamikler anlaşılmadan kendi düşünce çerçevesini ona uyguladığınız zaman sonuç zaten sizin açınızdan yanlış olacaktır.

19.yüzyılda klasik mekaniği aşan girişimlerin olduğu bilinmektedir. Bu devrimsel nitelikteki değerişimler, yeni felsefi düşüncelerin ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Fizik alanında Faraday, Maxwell ve Hertz'in çalışmaları, elektrik ve manyetizma konusundaki düşüncelerde ciddi değerişimlere neden oldu. Einstein ise, Faraday ve Maxwell'in elektromanyetizma kuramına kendi optik kuramını da dahil ederek, kendi kuramına yol açacak bir şekilde ilerledi. Ancak o dönemde hâlâ Newton mekaniği içindeydik ve Einstein, iki dünya savaşı arasında, kütle çekimi ile elektromanyetizmanın birleştirilmesi konusunda ciddi çabalar harcadı (Colin, 2005:373). Sonunda Einstein, "Genel Görelilik Teorisi'ni" matematiksel bir modelle formüle etti ve insanlığın önünde yeni bir pencere açıldı. Atom, bölünemez olarak düşünülse de parçalara ayrıldı ve bu, ciddi bir nükleer güç elde edilmesine yol açtı. Aslında Einstein, bütün gerçekliği tek bir bütünsel modelle açıklayabilecek bir düşünceye sahipti. Bu, bir nevi "Her Şeyin Teorisi" olarak düşünölmüştü. Bunları maddeler halinde özetleyecek olursak;

1. 19.yüzyılda klasik mekaniği aşan bazı girişimlerin olduğunu biliyoruz.
2. Bu devrimsel nitelikteki değişimler, yeni felsefi düşüncelerin doğmasına da sebebiyet verdi.
3. Fizik alanında Faraday, Maxwell ve Hertz'in çalışmaları, elektrik ve manyetizma konusunda o güne kadar benimsenen düşüncelerde ciddi değişimlere yol açtı.
4. Einstein, kendi optik kuramını Faraday ve Maxwell'in elektromanyetizma kuramına dahil ederek, kendi kuramına yol açacak bir şekilde ilerledi.
5. Ancak o dönemde hala Newton mekaniği geçerliydi ve Einstein, iki dünya savaşı arasında, kütle çekimi ile elektromanyetizmanın birleştirilmesi konusunda ciddi çabalar sarf etti.
6. Sonunda Einstein, "Genel Görelilik Teorisi'ni" matematiksel bir modelle formüle etti ve insanlığın önünde yeni bir pencere belirdi.
7. Atomun bölünemez olarak kabul edildiği düşünülse de parçalara ayrıldı ve bu ciddi bir nükleer güç elde edilmesini sağladı.
8. Aslında Einstein, bütün gerçekliği tek bir bütünsel modelle açıklayabilecek bir düşünceye sahipti ve bu, bir nevi "Her Şeyin Teorisi" olarak düşünülmüştü.*

Siyasette ve Uluslararası İlişkilerde Medeniyet Kavramının Bir Analiz Birimi Olarak Değerlendirilmesi

Medeniyet kavramının uluslararası ilişkilerde bir analiz birimi olarak kullanıldığını ve özellikle İslam medeniyeti kavramsallaştırmasının farklı anlam çerçeveleri ve analizler içinde değerlendirildiğini hem 20.yüzyıl başında hem de 21.yüzyıl başında görebilmek mümkündür. Toynbee gibi bazı düşünürler, İslam medeniyetinin varlığını yitirmiş bir medeniyet olduğunu ifade etmektedir. Davutoğlu, "Gerek Toynbee ve Spengler gibi medeniyeti çoğul manada kullananlar gerekse de Braudel ve Fukuyama gibi tekil manada kullananların Batı dışında meydana gelen canlanmaların kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmadığını ancak Batı'ya ve modernizme karşı bir tepki" olarak değerlendirmektedir. Davutoğlu, bunu yine Toynbee'den aldığı bir kavram olan "benmerkezci yanılısama" ile ifade ederek "hegemonların yanılısaması" şeklinde anlatmaktadır. Bu tür örnekleri tarihten de bulmak mümkündür. Örneğin, Romalı filozoflar, ilkel ve barbar olarak gördükleri Germen kabilelerin dinamizmini hafife aldıkları için bu kabileler sonunda Roma'nın yerini almışlardır. "Bütün yollar Roma'ya çıkar" sözü, o dönemin Tarihin Sonu tezinin söylenmiş halidir. Benzer bir örnek, Osmanlı Devleti için de verilebilir;

* Fizik ve Felsefe arasındaki ilişkiyi daha detaylı bir şekilde görebilmek için Bknz: James T. Cushing'in Fizikte Felsefi Kavramlar isimli 2 ciltlik çalışmasına bakılabilir. Özellikle felsefe ve ondan ilham alan diğer sosyal bilim alanlarının bilimsel kurumlarla tarihsel ilişkisini ortaya koymasının yanında fizik ve felsefe arasındaki kuramsal yakınlık ya da ilişki üzerine odaklanmaktadır. Bilimdeki ilerlemeleri oluştukları tarihi ve düşünsel bağlamı açısından ele alan eser Sabancı Üniversitesi yayınlarından 2003 yılında yayınlanmıştır.

orada da Batı'nın yükselmekte olan dinamizmini anlayamamak ve Osmanlı için Tarihin Sonu tezinin ifadesi olan ve Hegemonların Yanılsaması örneğinin kanıtı olan "Devleti Ebed Müddet" sözüdür.

Davutoğlu, bu durumu "İnsan varlığına, özgürlüğüne yönelik sosyal, politik, ekonomik ve ekolojik zorluklar, tarihin statik bir sonuyla değil, bu kapsamlı krize kapsamlı bir dönüşümle cevap üreten dinamik bir ritme işaret etmektedir" şeklinde değerlendirmektedir. Bu durumu Dallmayr, artık nicel kategorilerin dışında bir bakışın gerekliliği olarak okunması gerektiğine inanmaktadır. Zira "Dünyanın anlamı nedir? Yaşam alanında nasıl bir açık ufuk oluşumu sağlanabilir? Benlikler arasında nasıl bir bağ kurulacak?" gibi soruları gündeme getirmektedir. Heidegger'in vurguladığı "Dünyada Olma" kavramı, toplumların statik bir yapının değil, bir olma eylemi içinde ve zamansallık bağlamında anlaşılması gerektiği kanaatini paylaşmıştır. Neticede, karşılaştırmalı çalışmalar, özellikle teori merkezli ve pratik merkezli olmak üzere iki farklı boyutta değerlendirme eğilimindedir. Pratik boyutta, Avrupa merkezli bir bakış açısının tuzağına düşme tehlikesi bulunmaktadır. Çünkü sadece ampirik karşılaştırmalara dayalı çalışmalar, mevcut Avrupa merkezli hegemonyanın etkisi altında olan Karşılaştırmalı Siyaset alanının tuzağına düşebilir. Bu nedenle özellikle medeniyetlerin iç dinamiklerine yönelik teorik çalışmalar, daha özgün bir iddia taşımaktadır. Pozitivizmin kapalı bilim anlayışının yerine, daha çoğulcu bir anlayışı dikkate alan açık bir bilim anlayışının geliştirilmesi gerekmektedir. Açık bilim anlayışı ile çoğulcu dünya düzenine katkı yapılarak, farklı medeniyetlerin felsefi ve toplumsal birikimleri insanlığın ortak mirasına katkıda bulunan bir anlayış, günümüz için kaçınılmaz bir durumdur.

Yüce Kesinlik Arayışı Karşısında Müphemlik Kültürü

Batı düşüncesi içinde en önemli kırılma noktalarından birisi de kesinlik arayışı olmuştur. Zira Galileo'nun veciz ifadesi ile "bir şeyi bilebilmek için ölçebilmek gerekir eğer ölçülemiyorsa onu ölçülebilir hale getirmek gerekir" (Bernal, 2009:76) şeklindedir. Dolayısıyla bu kesinlik arayışı her ne kadar Batı'nın kendini dünya tarihi açısından farklı bir konuma taşımasını sağladığı gibi ben merkezci yanılsama kavramı ile ifade edildiği üzere kendini dünya tarihinin merkezine yerleştirmesi ve diğer medeniyetlerin birikimlerini ya yok sayması ya da tamamen ortadan kaldırmaya yönelik yıkıcı bir hal almıştır (Adorno&Horkheimer, 2010: 35). Öyle ki Batı düşüncesinde ilk modernleşmenin nüvelerini gördüğümüz birçok isimde kendini dünyanın geri kalanı ile kaderi ortak olarak görme söz konusu idi. Mesela Erasmus ve Montaigne gibi isimler zanni bilgiye ve ihtimali olana değer verirken zamanla Descartes ve Newton ile başlayan çizgi bir kesinlik arayışının peşinden gitmiştir. Bu da kendini matematiksel kesinlik arayışı ve mükemmellik kavramları ile göstermeye başlamıştır. Batı düşüncesi açısından bu manada Kartezyen determinizmin dayattığı bir nevi yüce kesinlik arayışı, aydınlanma ile zirveye ulaştı ve 20.yüzyıl ortalarına kadar hâkim anlayış olarak devam etti. İşin bir diğer tarafına odaklanacak olursak, bu kesinlik arayışının siyasi bir vechesi olduğunun da farkında olmak gerekir. Zira 17.yüzyıldaki din savaşları, hoş görülme ve kuşkucu yaklaşımları bertaraf edip; kesinliğe, toplumu homojen bir bütünlüğe taşıma şeklinde bir siyasi mühendislik projesi idi. Bakıldığı zaman gerek Norbert

Elias'ın Uygarlaşma Süreci kitabında medenileştirici yöne gerekse de Charles Taylor'un Modernliğin Sıkıntıları, Modern Toplumsal Tahayyüller kitaplarında homojenleştirici taraflara vurgu yapmaları bunlara güzel açıklamalar getirmektedir. Daha sonraki süreçte 18.ve 19.yüzyıllarda bu projenin tüm dünyaya dayatıldığı yüzyıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum tıpkı Bauer'in "Batı'nın, radikal İslamcılığın suretinde, dünyayı ideolojikleştiren ve müphemlikten arındıran kendi suratına bakmakta olduğunu kavrayamayız" (Bauer, 2020:49) diyerek bu duruma farklı bir bakış açısı ortaya koymuştur. Burada Bauer'in, Descartes'in bu politik okuması bir farklılık olarak önümüzde durmaktadır. Bu politik okumanın haklılığı noktasında bizi delillendiren bir yaklaşımda Friedrich Hayek'in yaklaşımıdır. Hayek, beşerî müesseseleri iki yaklaşım olarak ele alır. Birincisinde "gelişme" ve "evrim" diye ortaya koyduğu kendiliğinden oluşan bir süreç diğeri ise düşünen aklın tasarımı olarak ele aldığı yaklaşım. İnsanlığın tam da bu kısaç üzere sıkıştığını belirtirken; Descartes'in adeta bir imdat çıkışına cevap vermesi gibi yettiğini iddia eder. Hayek buna "kurucu rasyonalizm" adını verir ve Descartes'i de bu manada kurucu baba olarak görür. Dahası Thomas Hobbes'u ise bunun siyasi ayağını kurduğunu ileri sürer (Hayek, 2014:234). Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere 17.yüzyıl ile başlayan kesinlik arayışı süreci özellikle 18. ve 19. Yüzyılda siyasi bir proje eşliğinde tüm dünyaya yayılan bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Tam da bu noktada Batı düşüncesinin kurmaya çalıştığı siyasi organizasyonun temel noktasında üç soruya verdiği cevabın yattığını görüyoruz. Bunlar; insana, doğaya ve evrene bakıştaki radikal değişimdir. Özellikle hesapçı akıl ve rasyonel birey nosyonu ile hareket eden Batı tipi yeni insan modeli kar odaklı ve değerlerden arınmış, nicelik olarak var olan insan modelidir. Bu model daha sonra teknik üstünlüğün ve insanlığın görmediği konfor araçları ile geniş toplumlara yayılma potansiyeli göstermiştir. Ancak sömürge zihniyetinin oldukça vahşi denilebilecek tarzda yıkıcı bir şekilde yapılması ile medeniyetler ve toplumlar bazında bunalım diyebileceğimiz sonuçlar da doğurmuştur. Bunu özellikle roman tarzının bu insan tipini sürekli işlemesi ile daha net bir biçimde görebiliyoruz. Nitekim başta Musil'in Niteliksiz Adam'ı, Joseph Conrad'ın Karanlığın Yüreği ve yine H. Melville'in Sağlam Adam romanları bu yeni insan tipolojisini ortaya koymaktadır. Oldukça muhteris olan ve sadece tek değer olarak karını maksimize etmek olan bu yeni tipoloji bir rol model olarak diğer medeniyetlere ve toplumlara da adeta dayatılmıştır. Bu durum Davutoğlu'nun daha önce vurguladığımız üzere "ben idraklerinde" bir değişim yaratmadığı sürece toplumlar ve medeniyetler bazında bir kriz durumu yaratmaya başlamıştır. Güçlü bir medeniyet aidiyeti ve ben idraki olan İslam Medeniyeti bu bağlamda direnç gösterdiği oranda da Batı'nın hedefinde olmuştur. Direncin boyutu ve şiddeti genel olarak bunalımın boyutu ve şiddeti hakkında bilgi vermektedir. Roman burada Batı düşüncesinin siyasal boyutlarını da ortaya koyması ve yeni insan modelinin dünya çapına yayılmasının hikâyesini anlatması açısından ve yine ulus kavramının taşıyıcı unsurları arasında gösterilmesi açısından da önemlidir. Nitekim bazı romanların Avrupa düşüncesinin bazı olgularını bilimsel çalışmalardan çok daha önce ortaya koymuş olması da bu konuyu daha önemli hale getirmektedir. Burada yine Bauer'in ilginç bir değerlendirmesini aktarmakta fayda var. Özellikle tarihi dönemler halinde ele alma takıntısı, bir yerde yine bir kesinlik arayışının; rasyonel düşünen akıl ile irrasyonel olanın birbirinden ayrılmasına dair

yerleşik bir düşünce hatta bir bilinçaltı gündem olduğunu ifade etmiş olmasıdır. Burada İbni Cezeri ve Descartes arasında yaptığı ayırım dikkate değerdir. Zira yukarıda da vurguladığımız üzere Hayek, Descartes’i bir kurucu baba olarak kabul etmektedir. O yüzden Bauer’in Descartes örneğinden ve onun kesinlik arayışı karşısında Cezeri’nin çoğulculuk anlayışına dayalı özellikle Kuran yorumlarının çoğulcu perspektifine (Bauer, 2020:55) atıf yapması önemlidir. Burada hemen İhsan Fazlıoğlu’nun Fahreddin Razi dönemine atıfla yaptığı hakikat krizi bir bunalıma işaret ediyor gibi görünse dahi gerçekte bir çoğulculuk perspektifinin ortaya konulmasıdır. Fazlıoğlu, Razi’nin krizinin bir benzerini Alman filozof Immanuel Kant için de kullanır. Fakat burada ayırıcı fark İslam dünyası içinde bu arayış çoğulcu perspektif ile yorumlanmaya devam ederken; Kant sonrası Avrupa düşüncesi adeta bir değerler cetveli üreterek bütün toplumlara bu cetvele göre hareket etmeleri gerektiğini dayatmıştır (Fazlıoğlu, 2020:104-117). İslam dünyası perspektif realizmi denilen bir tavır ile yol almaya devam ederken, Batı düşüncesi kendisini adeta tek gerçeklik olarak ortaya koyan dışlayıcı bir perspektif ile yola devam etmiş ve sonuçta sömürge zihniyeti ile diğer toplumlara üzerinde ciddi yıkıcı sonuçlar meydana getirmiştir. Dahası sonraki dönemde sadece insana bakış değil, doğaya ve evrene bakışta radikal bir biçimde değiştiği için günümüzde çevre ve insan sağlığı vb. sorunlar iklim krizi gibi bunalımlar ile bütün insanlık baş başa kalmıştır. Bu bunalım hali Batı’nın yeni kurmuş olduğu sistemin kendi içinden kaynaklanmasına rağmen faturasını kendi dışında her yere dağıtmıştır. Bugün dünya üzerinde sistemik bir deprem söz konusu ise önemli bir alanı buradan kaynaklanmaktadır. Özellikle insana bakışta getirilen bakış farklılığındaki radikallik ve alçak bireylerin yüksek toplumu (Özel, 2020:183) ifadesinde en güzel bir şekilde anlatılan bir dönüşüm. Rus roman türünün kurucusu olarak kabul edilen Gogol ‘ün “Ölü Canlar” isimli romanı da böyle bir kahramanın hikâyesidir. Yani niteliklerinden arınmış tek amacı kar etmek olan ama aynı zamanda da daha önce herhangi bir toplumsal öne çıkmışlık bağlamında bir niteliği olmayan hatta fiziksel olarak dahi istenilmeyecek özelliklere sahip bir aktördür. Burada adeta Gogol, yeni yükselen Rus sermayedarı resmetmiş ancak bu tasvir bütün Avrupa için geçerli olmuştur (Özel, 2020:184). Çünkü Avrupa’nın yükselen yeni sınıfı olan Burjuva daha önce hiçbir ayrıcalığı olmayan, aristokrasi tarafından bayağı görülen bir nevi köylü sınıfının şehirde para sahibi olması gibi bir durumu ortaya koymaktadır. Ve yeni iktisadi ve siyasi sistem bu sınıfın arzu ve istekleri ile bu arzu ve isteklerin doyurulması üzerine konumlandırılacak ve hatta felsefi paradigma olarak da bunu meşrulaştıracak argümanların sahneye sürüldüğü zaman dilimleri olacaktır. Bu manada gerek Gogol ’ün bu tasviri gerekse de yukarı zaman zaman değindiğimiz bütün roman ve kuramcılar erken dönem modern bireyin ve devletin özünü kavramış gibi gözükmektedirler. “Basit, sıradan hatta alçak bireylerden yüksek (güçlü) bir toplum kurmak.” (Özel, 2020:185). Burada ifade etmeye çalıştığımız ana nokta Batı tipi düşüncenin bugün dünyayı egemenliği altında alıp diğer düşünme biçimlerine hayat hakkı tanımamasının yanında bunun nasıl bir arka plan üzerinden yani felsefi anlamda nasıl bir insan anlayışı ve ona bağlı olarak doğa anlayışına oturduğunu ortaya koyabilmektir. Bunu yaparken ise özellikle bilimsel çalışmalar diye adlandırılacak çalışmalardan yıllarca önce romanlar üzerinden bu tipolojilerin tasvir edildiğini ortaya koyabilmektir. Zira iddiamız odur ki bu bir üretim tüketim ilişkileri

içinde cereyan ettiği gibi belli noktalarda insanın bizatihi kendisinin bir imal olup tüketim ilişkileri içinde değerlendirildiğini göz önüne getirebilmektir. Bu noktada daha önce de açıklamaya çalıştığımız yeni insan tipinin bir homo economicus olmasının yanında bugün özellikle neoliberal politikalar özelinde artık bununda aşıldığını ve artık insanın sadece belli edimleri ile bir performans nesnesine dönüştüğünden bahsedebiliriz. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki neoliberal politikalar dediğimiz uygulamalar özellikle soğuk savaşın bitimiyle birlikte kendini iyiden iyiye hissettiren bir anlayış çerçevesidir. Kanaatimizce burada kilit kavram da rekabettir. Nitekim Lazzarato'ya göre neoliberalizm, vurgu artık mübadele üzerinde değil, rekabet ve acımasız bir şekilde bir rekabet (Lazzarato, 2009:82). Bu anlamda insan da hem sürekli bir borçlandırılma ilişkisi içinde üretim tüketim piyasasının temel nesnesi haline gelmiş hem de belli eylemleri ile ancak var olabileceği gibi bir durum oluşturulmuştur. Descartes'in meşhur düşünüyorum o halde varım sözü artık performans sergiliyorum o halde varım şekline dönüşmüştür. Bu performans ise elbette belli edimler ile ancak mümkün olabilmektedir. Bunun haricinde olan bütün edimler geri, çağdışı olarak kabul edilecektir. Byung -Chul Han'ın ifadesiyle modern performans toplumu içinde yaşamaya başlamışızdır artık (Chul Han, 2015:47). Bu performans öznesi hayatı öylesine bir hız ile yaşamaktadır ki durup düşünmeye, duraksamaya bir an bile vakti yoktur. Daha önce de vurgulamaya çalıştığımız gibi modern bilimin klasik bilim anlayışından ilk kopuş anında özellikle fizik alanında artık sabitliği değil bizatihi hareketi anlamaya ve açıklamaya çalıştığını hatırlayacak olursak bunun sonucunda bu noktaya gelmiş olmasının çok da anlaşılmayacak bir durum olmadığı ortaya çıkacaktır. Bu manada sürekli bir değişim ve hareketten bahsediyoruzdur. Rekabet o kadar sert bir hale gelmiştir ki aile içine kadar çocuklar arasında bir mücadeleye dönüşmüştür. Her çocuğun mutlaka bir performans sergilemesi beklenmektedir. Biraz durgun olan içine kapanık olan çocuklar sorunlu olarak algılanıp daha doğrusu o şekilde gösterilip bunun onaylanmayan bir davranış biçimi olduğu vurgulanmaktadır. Bu noktada John Carroll şu ifadeleri kullanmaktadır: "Aynı şekilde bir huzursuzluk, sürekli bir değişim, hareket ve farklılık manyaklığı vardır; yerinde durmak ölüm demektir." (Carroll, 1999:27). Carroll'ün bu tespitinin bir benzerini Bauman da dile getirir. Tüketme yarışında geri kalmamak için hep bir yarış içinde olduğunu ifade eder: "Tüketme kapasitelerini artırmak için, tüketicilere hiçbir zaman soluklanma fırsatı tanınmamalıdır. Onların dur durak bilmeksizin uyanık ve teyakkuz halinde tutulmaları, daima yeni ayartmalara maruz bırakılmaları ve böylelikle asla yatışmayan bir heyecanlılık halinde olmaları gerekir." (Bauman, 2014:103). Bu hareketli olma halinin biteviye bir durum olarak memnuniyetsizliği ve doyurulmazlığı da kapsamı gerekmektedir. Çünkü memnuniyet ve doyunluk sürecin sonunu getirebilir. Yani arzunun arzuyu arzuladığı bir hesapçı kişilik tipolojisi ile karşı karşıyayızdır. Bunu son dönem sinema ve tv sektöründeki yapımlarda da görebiliriz. Zira bir neoliberal eleştiri olarak değerlendirilen bir Kore yapımı dizi olan Squid Game isimli dizi serisinde de bu konular işlenmektedir. Yukarıda romanlar üzerinden örneklerini vermeye çalıştığımız bu insan tipolojisi Balzac'ın romanlarında da ulaşamadıkları şeyleri hararetle bir şekilde arzulayan karakterlerin; arzuladıkları nesnelere elde ettikleri vakit yaşadıkları hayal kırıklığında kendini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Daha fazla tüketmek için daha fazla kazanç elde etmenin

gerekliliği ortada iken bunun daha fazla kazanmak için de daha fazla bir performans ortaya koymak gerekliliğini ortaya çıkaracağı açıktır. Burada artık işi ile var olan homo faber sahnedeki çekilmek üzere iken onun yerine bir tür hayvani varoluş içine hapsedilmiş olan animal laborans geçmiştir. T. Eagleton, “insan sonrası hayvan” olarak nitelendirdiği bu kavram ile manasızlığın dehşetinde Yaratıcı’yı dışarıda bırakan bir kişilikten bahsetmektedir (Eagleton, 2014:212). Bu manasızlık o kadar derinlere ulaşmıştır ki, insanoğlu üstün performans ortaya koyabilmek için bir hayvan gibi davranış kalıpları sergilemek zorunda kalmıştır. Byung – Chul bunu çok güzel bir şekilde, bir taraftan otlarken bir taraftan da yırtıcı hayvanların saldırısından korunmak durumunda olan bir hayvanın davranışları ile; bir taraftan yemeğini yiyen diğer taraftan geri kalmamak için işini yapan diğer taraftan da televizyonda sevdiği diziyi takip etmeye çalışan insanın davranışlarının benzerliğini ortaya koymaktadır (Chul Han, 2015:23-27). Bu sürekli ve acımasız bir şekilde sürdürülen rekabet ortamında ise kimse vazgeçilmez değildir zira her an koca bir işsizler ordusu yedek oyuncular olarak oyuna dâhil olmuşlardır. Bu nedenle de sosyal olarak da kendini sürekli güvenli olamayan iş kaybetme korkusu yaşayan bir insan tipolojisi ile karşı karşıya kalmaktayız. Dolayısıyla bir insanda başka insanlara güven duygusunun olmadığı adeta güçlü olanın ayakta kaldığı bir sosyal Darwinist sistemin bir oyuncusu olmak durumunda kalmaktadır. Bu sosyal Darwinist ortamın en güzel tarifini ise İbni Hazm’da bulmaktayız. “İnsanın insana olan musibeti yırtıcı ve saldırgan hayvanların musibetinden daha büyüktür. Zira hepsinden korunmak mümkün iken insandan korunmak asla mümkün değildir.” (İbn Hazm, 2012:213). Nitekim benzer tespitleri de yüzyıllar sonra K. Marx; “insana dair ne varsa hayvani olmaktadır” şeklinde bilindik ifadeler ile ortaya koymaktadır ve yine daha önce de vurguladığımız üzere S. Freud’da medeniyet kavramı ile aslında Batı’nın kötücül özelliklerini kamufle etme amaçlı olarak bunları gerçekleştirdiğini söylemiştik.

Sonuç

Avrupa’da Rönesans ile başlayan sürecin devamında Aydınlanma Felsefesi ve özellikle bilginin felsefi bir amacın dışında pratik hayatın kullanımına sokulduğu alan olan teknoloji ve endüstri devrimiyle dünya bambaşka bir yola girdi. 18.yüzyılda ve 19.yüzyılda ortaya konan büyük teoriler, 20.yüzyılın başında uygulamaya koyulması neticesinde Avrupa’da savaşlar ve güç rekabeti nedeniyle büyük yıkımlar oluştu. Aynı zamanda da gerek fen ve doğa bilimleri gerekse de sosyal bilim alanında eleştirel birtakım görüşler ortaya çıkmaya başladı. Özellikle batı tarzı bilme anlayışının Avrupa ve dünyayı getirdiği büyük yıkım “Aklın Yıkımı” olarak da isimlendirilir, bu eleştirel kültürün daha da artmasına sebep oldu. Özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra girilen görece sükûnet içindeki Dünya 1989 yılında Sovyet Blok’unun yıkılması ve daha sonra Balkanlar’da daha sonra ise 11 Eylül ve Arap Baharı gibi siyasal ve ekonomik krizlerin neticesinde daha da tekinsiz bir yer olmaya başladı. 1990’ların hemen başında Tarihin Sonu gibi Batı’nın zaferini ilan eden teoriler başta İslam dünyası olmak üzere dünyanın Batı dışında kalan yerlerini mutlak bir öteki olarak görmeye başladılar. Ancak burada da eleştirel metinler ortaya çıkmaya başladı. Özellikle Postmodernite gibi yaklaşımlar her ne kadar yine Avrupa Merkezci bir çerçeveden baksalar bile yine de bu eleştirel kültürün yaygınlaşmasını sağladılar. Ancak

özellikle Karşılaştırmalı Siyaset Teorisi ve Felsefesi gibi daha kuşatıcı ve ötekini değiştirmeye değil anlamaya yönelik girişimler daha anlamlı hale gelmeye başladı. Bugün de bu tür çalışmaların Batı üniversitelerinde ve aydınları nezdinde daha da itibarlı bir alan olmaya başladığını söylemek yanlış olmaz. 21. Yüzyıl bir eylem çağı olması hasebiyle bu tür çalışmaların teorik değeri gittikçe artmaya başlayacaktır. Teknoloji ve dijitalleşme ne kadar ileri seviyeye giderse gitsin insan var olduğu sürece insanın varlığına dair sorularda bu sorulara cevap arayan yaklaşımlarda muteber olmaya devam edecektir. Dolayısıyla hem 20.yüzyıl başı hem de 21.yüzyıl başı bir kaos görüntüsü vermeleri bakımından oldukça benzer nitelikler taşımaktadır.

Kaynakça

Adorno, T. ve Horkheimer, M. (2010). Aydınlanmanın Diyalektiği, (Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi

Bauer, T. (2020). Müphemlik Kültürü ve İslâm, (Tanıl Bora, çev.) İstanbul: İletişim Yayınları

Bauman, Z. (2014). Küreselleşme -Toplumsal Sonuçları, (Abdullah Yılmaz, çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınevi

Bernal, D. (2009). Tarihte Bilim, (Tonguç Ok, çev.) İstanbul: Evrensel Basım Yayın

Carroll, J. (1999). Ego and Soul, Harper Collins Publishers

Chul Han, B. (2015). Yorgunluk Toplumu, (Selim Karlitekin, çev.) İstanbul: Açılım Kitap

Colin, A. R. (2005) Bilim Tarihi, (Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun, çev.) Ankara: Tübitak Yayınları

Cushing, J. T. (2003). Fizikte Felsefi Kavramlar Cilt I- II, (B. Özgür Sarioğlu, çev.) İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları

Hayek, H. (2014). Özgürlüğün Anayasası, İstanbul: BigBang Yayınları

İbn Hazm. (2012). Ahlak ve Davranış Tarzları, Ankara: Diyanet Yayınları

Fazlıoğlu, İ. (2020). Razi Krizini Aşmak: Mevlana'nın Arayışı İçin Yeni Bir Yorum, Kayseri: Düşünen Şehir Dergisi, Sayı: 12

Lazzarato, M. (2009). Borçlandırılmış İnsanın İmali, (Murat Erşen, çev.) İstanbul: Açılım Kitap

Özel, M. (2020). Roman Diliyle İktisat, İstanbul: Küre Yayınları

Eagleton, T. (2014). Tanrı'nın Ölümü ve Kültür, (Selim Dinginoğlu, çev.) İstanbul: Yordam Kitap